

ՄԻ ՔԱՆԻ ՃՇՏՈՒՄՆԵՐ

«Հայրենիք» ամսագրում Ռ. Սեւեանը սկսել է մի շատ կարեւոր աշխատանք — դիւանական աղբիւրների եւ արդէն լոյս տեսած տըւեալների հիման վրա լուսաբանել Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան մութ համարւած էջերը : Նման աշխատանքի արժէքը գլխաւորապէս նրա մէջ է, որ համեմատական լուրջ ու բազմակողմանի քըննութեան ենթարկւեն խնդրին վերաբերող նիւթերն ու հանդամանքները եւ եղրակացութիւնների հիմք ծառայող փաստերը լինեն լրիւ եւ բացարձակապէս անվիճելի, մինչդեռ Ռ. Սեւեանի գրութիւնները հէնց այս տեսակէտից կաղում են, եւ այդ պատճառով նրա հանած եղրակացութիւնները, յաճախ, հապճեպութեան կնիք են կրում եւ բաւականաչափ համոզեցուցիչ չեն :

Առնենք, օրինակի համար, «Ե՞րբ է հիմնել Դաշնակցութիւնը» յօդւածը («Հայր.», թիւ 170), ուր, մի քանի արդէն ծանօթ վկայութիւնների վրա հիմնւելով, Սեւեանը եղրակացնում է, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ձեւակերպումը տեղի է ունեցել 1890 թ. օգոստոս ամսին, իսկ «աշխատանքի է լծւել սեպտեմբերին» : Մինչեւ այժմ մեզ յայտնի ո'չ մի փաստ իրաւունք չի տալիս այդպիսի վճռական եղրակացութեան. գիտենք, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հիմնւել է 1890 թ. ամառը, բայց թէ ստուգապէս ո՞ր ամսին է ձեւակերպւել եւ ո՞ր ամսին գործի անցել — յայտնի չէ : Հակառակ Ռ. Սեւեանի պնդումի, աւելի հաւանական է, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը 1890 թ. յուլիսին է ձեւակերպւել եւ օգոստոսին «աշխատանքի լծւել» : Գէթ օգոստոսին արդէն, Դաշնակցութիւնը, որպէս կազմակերպութիւն զրադւել է կուկունեանի արշաւանքով (Տե՛ս «Դիւան Հ. Յ. Դ.», Ա. Հատոր եւ Մ. Շաթերեանի յուշերը) — սա «աշխատանքի լծւել չէ» :

Նոյն յօդւածում Սեւեանը ասում է, թէ 1890 թ. սեպտեմբերին գր. Արծունին Երեւանում էր եւ այստեղ «առաջին անգամ դարմացած Տ. Ստեփանեանից է իմանում, թէ Թիֆլիսում արդէն կազմակերպւել էր յեղափոխական կուսակցութիւն» : Կարելի՞ բան է այդ : Ցունիս — օգոստոս ամիսներին, երբ տեղի էին ունենում Հ. Յ. Դաշ-

նակցութեան հիմնադիր ժողովները եւ կազմակերպւում էր կուկունեանի արշաւանքը հէնց Հ. Յ. Դ. հիմնադիրների աջակցութեամբ եւ նոյն Գր. Արծրունու բարեացակամ վերաբերումով, հնարաւո՞ր բան է, որ Գր. Արծրունին տեղեկութիւն չունենար կուսակցութեան կազմութեան մասին: Մանաւանդ որ, ինչպէս հետագային Սեւեանն ինքն էլ է ասում, Հ. Յ. Դ. հիմնադիր ժողովներին, դէմ սկզբնական ըլքանում «Ակնունին եւս եռանդուն մասնակցութիւն է ունեցել», իսկ Ակնունին (Խ. Մալումեանը) այն ատեն Գր. Արծրունու alter ego-ն էր:

Շատ ջուր վերցնող կէտեր կան եւ «Հ. Յ. Դաշնակցութեան սկզբ-քնական ծրագիր – կանոնագիրը» յօդւածում (թիւ 171): Այսպէս, հակադրելով «Խնձնիյէ նոմերա» եւ «Սեւերնիյէ նոմերա» պանդոկների խմբակները՝ Սեւեանը գրում է, թէ վերջինները «թէեւ ընդունում էին յեղափոխական ճանապարհով Հայաստանի աղատագրումը, բայց զտնում էին, որ ապագայ աղատ Հայաստանի օրէնքները պէտք է պաշտպան հանդիսանան հայ դրամատիրութեան, նիշտ այնպէս, ինչ-պէս որ այդ գոյութիւն ունի արևմտեան Եւրոպայում»: Հայ հասարակական կեանքի զարգացման պատմութեան համար շատ հետաքրքրական կը լինէր փաստերով ու վաւերագրերով հիմնաւորել այս միտքը:

Նմանապէս, հիմնադիր ժողովում ընդունւած բանաձեւի մասին, թէ՝ նոր կուսակցութեան նպատակն է «յեղափոխական նանապարհով Տանկահայաստանում ձեռք բերել ֆալաքական եւ տնտեսական ազատութիւն», Սեւեանը գրում է, թէ՝ «այդ բանաձեւը, ինչպէս ասում են, պատկանում էր Ս. Զաւարեանին եւ Քր. Միքայէլեանին»: Ո՞վ է «ասում»: Միայն «ինչպէս ասում են»-ով կարելի չէ ապացուցանել նման կարեւոր խնդիր:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան սկզբնական ծրագրի մասին Խ. Սեւեանի արած խորհրդածութիւնները շատ հետաքրքրական են, բայց, դըժարածարար, նոյնպէս թուուցի ու ոչ բաւականաչափ հիմնաւոր ւած: Բախտաբար է եւ «Մանիթէստի» սեպտեմբեր ամսում Հրատարակաւածութիւնը:

Անբաւարար է եւ «Մանիթէստի» սեպտեմբեր ամսում Հրատարակաւած լինելու պնդումը: Ինչո՞ւ սեպտեմբերին եւ ոչ օգոստոսին: Զէ՞ որ օդոսառուի վերջերը հիմնադիրների մի մասը արդէն ցրւած պիտի լինէր զաւառները, կամ Պարսկաստան ու Տաճկաստան: Աւելի հաւանական չէ՞ ենթադրել, որ Թիֆլիսից Հեռանալուց առաջ էին կազմել «Մանիթէստը»:

Նոյնը պէտք է ասել եւ «Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծրագրի հեղինակները» յօդւածի մասին (թիւ 172): Այսպէս, մինչ նախորդ յօդւածում Սեւեկչը գտնում էր, որ հիմնադիր ժողովի ծանօթ բանաձեւը Հ. Յ. Նպատակի մասին — «ապատամբութեան միջոցով Տաճեւը Հ. Յ. Նպատակի մասին —

թիւն» — «պատկանում էր Ս. Զաւարեանին եւ Քր. Միքայէլեանին», այստեղ արդէն ասում է, թէ «այդ բանաձեւը պատկանում էր Քրիստովորին» (էջ 73) : Եւեւանը յայտնում է, թէ այս մասին «կան բաւականին բերանացի տեղեկութիւններ այն ընկերների կողմէից, որոնք մասնակցել են այդ ժողովներին» . որո՞նք են այդ ընկերները եւ ո՞ւր կամ ո՞ւմ են յայտնւած նրանց թողած վկայութիւնները :

Սեւեանը գրում է, թէ՝ «անկասկածելի պէտք է համարել, որ Մանիփէստի հեղինակը կամ հեղինակներից մէկը Քրիստովորն էր»։ Կարող էր եղած լինել, ի հարկէ, բայց «անկասկածելի» համարելու համար միայն Խան - Ազատի եւ անյայտ ընկերների «բերանացի տեղեկութիւնները» բաւական չեն։

Բաւարար չէ եւ «Թրոշակ»-ի առաջին համարի առաջնորդողի հեղինակի մասին գրւածը. Ռ. Սեւեանը, ասում է, թէ՝ «այդ ժամանակ կենտրոնի մէջ էին Քր. Միքայէլեանը, Ս. Զաւարեանը, թէ. Լորիս Մելիքեանը, Ա. Դաստակեանը, և. Սարգսեանը, կարծիմ եւ Գաբրիլը Միքայէանը: Եթէ չիմ սխալում Միմէոնը եւ Քրիստափորը այդ ժամանակները բացակայ էին Թիֆլիսից, Լորիս Մելիքեանը եւ Ա. Դաստակեանը հայերէն վատ գիտէին, այնպէս որ անկարող պիտի լինէին զրել: Հետեւալէս, այդ առաջնորդողի հեղինակը պէտք է լինէին կամ լեւոն Սարգսեանը եւ կամ Գաբրիլը Միքայէանը» (էջ 74):

Նախ՝ չպէտք է պատմական լուրջ դուրսի մէջ «կարծեմ» եւ «եթէ չեմ սխալում»—ներով զեկավարել։ Հարկաւոր էր ստուգել, թէ, իշխո՞ք, Սիմոնն ու Քրիստոսիորը Թիֆլիսում չէին, կամ Թիֆլիսում չինելով էլ չէի՞ն կարող յօդւած դրել։ Երկրորդ՝ եթէ նոյն իսկ Գ. Միրզայեանի կենտրոնի անդամ լինելը կասկածի տակ է դրում, ինչպէ՞ս նրան վերադրել առաջնորդողի հեղինակութիւնը։ Յետոյ, ինչո՞ւ հաշել չառնել եւ ուրիշների վկայութիւնները։ օրինակ, Շիրվանցո՞ւ հաշել չառնել եւ ուրիշների վկայութիւնները։ Միւս կողմէից, բժ. Լորիս Մելիքեանը շատ որոշ կերպով պնդում է, թէ ինքն է դրել այդ յօդւածը։ Վերջապէս, Մ. Վարանդեանը «Հ. Յ. Պատմութեան» մէջ վճռական կերպով սույն է, թէ «Դիօչակի առաջին տարւան առաջին թւի խմբագրականը գրած է անտարակուսելիօրէն Քրիստոսիորի ձեռքով» (էջ 115)։ Այսքան բացայատ պնդումից յետոյ, տարօրինակ է թւում Սեւեանի

*) Սիւնանց իմբն էլ, հետազային («Հայր.», 176), յիշում է, որ, ըստ Շիրվան-
գապկի, Ալ. Մելիք - Ալլահվերդնան է զրել «դրօշակ»-ի առաջին համարի առաջ-
նորդողը:

գրածը, թէ՝ «Մ. Վարանդեանը, մասնաւոր խօսակցութիւնների ժամանակ, յենւելով Ռուսումի ասածների վրա, հաւանական էր համարում, որ այդ առաջնորդողը գրած լինի Դարօ Միրզայեանը» (էջ 74): Առհասարակ, նման դէպքերում պէտք է խուսափել «մասնաւոր խօսակցութիւնների» վկայութեան դիմելուց, մանաւանդ, երբ «խօսողը» մեռած է եւ չի կարող իր ձայնը լսելի դարձնել:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծրագրի հեղինակի եւ կազմութեան ժամանակի խնդիրն էլ այժմ, կարծես, ենթադրւածի չափ հեշտ չի լուծւում: Սեւեանը ասում է, թէ «Դրօշակ»-ում լոյս տեսած «Այբուրեն» յօդւածները «չիմն են կազմում մեր ծրագրի», որ այդ յօդւածների առաջին երկու մասը, ինչպէս «Դաշնակցութեան կենտրոնական Դիւանի մէջ գտնւած «Դրօշակ»-ի միակ ժողովածուից երեւում է», գրել են Ս. Զաւարեանն ու Քրիստափորը, իսկ վերջին մասը՝ Ռուսումը: Հետեւաբար, մեր ծրագրի հեղինակներն են Զաւարեանը, Քրիստափորը եւ Ռուսումը: Միւս կողմից, «Թէպէտ ծրագրի վերեւում գրւած է՝ կազմած 1892 թ. ընդհանուր ժողովում, սակայն, պարզ է, որ այդ ժողովը աւել է սկզբունքներ եւ, ինչպէս տեսանք, այդ ժողովից յետոյ Ս. Զաւարեանը եւ Ք. Միքայէլեանը աշխատել են ձեւակերպել սկզբունքները, տեսակէտները, որոնց հիման վրա Ռուսումը վերջնականապէս կառուցել է մեր ծրագրի տեսական շնչքը»:

Եթէ Ռ. Սեւեանը ուշադրութեան առնէր այս մասին «Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան» մէջ լոյս տեսած նիւթերը, իր դատողութիւնները, թերեւես, այդքան վճռական ըլինէին: Այսպէս, Քրիստափորի եւ Զաւարեանի նամակներից պարզ երեւում է, որ «Այբուրեն»-ի առաջին երկու յօդւածները գրել է Քրիստափորը մենակ: Յետոյ, նոյն «Դիւան»-ում (էջ 91) տպւած Ռուսումի մի գրութեան մէջ որոշ կերպով ասւած է, թէ՝ «Դաշնակցութեան ծրագրը մշակւած է այդ (1892 թ.) ժողովում: «Մշակւած է» եւ ոչ թէ «տուել է սկզբունքներ», ինչպէս կարծում է Սեւեանը: Հետազային էլ ուղղումներ եւ լրացումներ են եղել, որ երեւում է եւ Զաւարեանի նամակից («Դիւան»), էջ 143):

Նոյն խնդրի մասին ունենք վկայութիւնը նաեւ Յովսէփ Արդութեանի, թէ՝ ինքն էլ մասնակցել է Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծրագրի մըշակութեան աշխատանքներին: «Հորիզոն»-ի 1918 թ. Սեպտ.-ի 1-ի համարում նա, ի միջի այլոց, գրում է.

«1892 թ. մի նոր շլշան է կազմում Դաշնակցութեան պատմութեան մէջ: Երկու տարի էր ինչ կուսակցութիւնը պաշտօնապէս գո-

յութիւն ունէր, սակայն, Կուսակցութեան ծրագիրը եւ գործունէութեան եղանակը կուսակցական ընդհանուր ժողովի հաւանութիւնը եւ գաւերացումը չէր ստացել: Եւ այդ տեղի ունեցաւ 1892 թ. ամառը, Թիֆլիսում, ուր կայացաւ առաջին ուսյոնական ժողովը (ուզում է ամել՝ «ընդհանուր ժողովը»: ԽՄԲ.):

Քրիստափոր Միքայէլեանը, Սիմոն Զաւարեանը եւ տողերիս գըրողը նոր էինք վերադարձել մեր աքսորավայր Քրշնեւից եւ Կուսակցութեան յանձնարարութեամբ պատրաստել մեր ապագայ գործունէութեան նախադիմը»:

Ուրեմն, ծրագրի նախագիծ է կաղմւած, որ ասել է, թէ աւելի բան է կատարւած, քան «սկզբունքներ տալը»: Յամենայն դէպս, Սեւեանի լուսաբանութիւնները այս խնդիրն էլ չեն լուսաբանել:

Դ. Սեւեանը օգտառում է դիւնական նիւթերից եւ առաջին ձեռքի աղբիւրներից: Նրա տւած տեղեկութիւնները, դիտողութիւններն ու դատողութիւնները կարող են շատ լուրջ արժէք ներկայացնել հայ յեղափոխական շարժման պատմութեան ուսումնասիրութեան համար: Բայց դրա համար, ինչպէս նկատեցինք, անհրաժեշտ է աւելի խորը եւ բազմակողմանի կերպով քննել առնւած խնդիրները եւ ի նկատի ունենալ նաև ուրիշների ասածները: Յետոյ, պէտք է ջանալ, որ առաջ բերւած փաստերն ու վկայութիւնները լինեն անթերի եւ հնարաւոր լինի, ի հարկին, վերաստուգութիւն կատարել: Այլապէս՝ ուսումնասիրութիւնը կը դառնայ ենթակայական գործ եւ դիտական լուրջ արժէք չի ներկայացնի: Իսկ երբեմն կը լինի նոյն իսկ վնասակար էլ, իբրեւ մոլորանքի աղբիւր ուրիշների համար

Ս. Վ.

